

بازتاب جنگ‌های پیامبر(ص) در کتاب‌های تاریخ اسلام ایران از سال ۱۳۵۸ ه.ش. تا کنون

ظریفه میر

دانشجوی دکترای تاریخ اسلام، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران
zarefem2020@gmail.com

فریناز هوشیار (نویسنده مسئول)

دانشیار، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران
Hooshyar_farinaz@yahoo.com

سهیلا ترابی فارسانی

دانشیار، گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران
Stfasani1963@gmail.com

فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ (شاپا) ۲۰۰۸-۲۰۲۱، سال ۱۷ شماره ۶۵ - صفحه ۹۲-۷۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۳/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۸/۵

چکیده

پیامبر اسلام(ص) پس از هجرت به مدینه ناگزیر به انجام نبردهایی با دشمنان اسلام یعنی مشرکان و یهودیان شدند. طبق نظرمغازی نویسان بزرگ جهان اسلام، جنگ‌های پیامبر اسلام(ص) یا به سبب نقض عهد بود، مانند جنگ بنی قینقاع در مدینه؛ یا برای جلوگیری از تجاوز بود، مانند جنگ خندق؛ یا قصاص و معامله به مثل بود؛ یا به سبب محاصره اقتصادی که آن هم دردنیای امروز مشروع و مجاز است، چنان که در جنگ بدر رخ داد؛ یا پیشگیری از تجاوز و جنگ بزرگتر، مانند تجاوزهای پراکنده عمال روم در سرحدات و جنگ تبوک. این نبردها که به دو صورت غزوه و سریه انجام یافت غالباً جنبه تدافعی داشتند. اهمیت و نقش نبردهای دوران پیامبر(ص) در حوادث و رخ دادهای دوران آغازین اسلام موجب شده تا این نبردها تقریباً در تمامی کتاب‌های تاریخ اسلام بازتاب یابند. هدف از انجام این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی انجام یافته است؛ واکاوی رویکردها و چگونگی بازتاب نبردهای پیامبر(ص) در آثار بعضی از نویسندگان داخلی که در فاصله زمانی ۱۳۵۸ ه.ش. تا کنون به نگارش و انتشار کتاب‌های تاریخ صدر اسلام اقدام کرده‌اند، می‌باشد نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که، غزوات و سریه‌های پیامبر(ص) بیشتر جنبه تدافعی داشته‌اند و با رویکردهای توصیفی، دینی و اعتقادی، واقعه نگارانه و توصیفی - تحلیلی نگارش یافته‌اند.

واژگان کلیدی: نبرد، نویسندگان، کتاب‌های تاریخ اسلام، پیامبر(ص)

تأثیر عمیق غزوات بر تحولات صدر اسلام موجب شده تا این مهم همواره مورد توجه نویسندگان تاریخ اسلام قرار گیرد. در میان پژوهش‌های جدید، آثار نویسندگان و مورخین ایرانی در این زمینه قابل توجه می‌باشد. نویسندگان چندی در ایران، تاریخ تحولات صدر اسلام را موضوع پژوهش خود قرار داده اند که مغازی و جنگ‌های پیامبر(ص) با توجه به نقش تعیین کننده نبردها در تحولات سالهای آغازین هجرت پیامبر(ص) به عنوان برگی مهم از تحولات صدر اسلام، در این پژوهش‌ها مورد توجه بوده است. لذا این مسأله که بازتاب این جنگ‌ها در آثار نویسندگان تاریخ اسلام در ایران چگونه بوده است؟ و نویسندگان این آثار چه رویکرد و تحلیلی از این جنگ‌ها داشته اند؟ هدف مقاله حاضر است که در آثار نوشته شده درباره تاریخ اسلام در بازه زمانی سال ۱۳۵۸ش تاکنون این مسأله را بررسی می‌کند.

بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که کتاب‌ها و مقالاتی در زمینه نبردهای پیامبر(ص) به چاپ رسیده است. از جمله می‌توان به کتاب‌های «جنگ‌های صدر اسلام از جنگ بدر تا فتح مکه از دیدگاه قرآن و حدیث» تألیف سید مهدی امین (۱۳۹۰)، «آشنایی با جنگ‌های پیامبر اسلام(ص) و امام علی» تألیف سید مهدی آیت‌اللهی (۱۳۹۷) و مقالاتی چون «نگاه تاریخی قرآن و تاریخ نگاری مورخان مسلمان (بررسی موردی علت پیروزی مسلمانان در جنگ بدر)» محسن الویری (۱۳۹۰)، و «معرفی منظومه غزوات» علیرضا عبداللهی کجوسنگی (۱۳۹۱)، «نقد دیدگاه مستشرقین درباره غزوات پیامبر» محمد تقی متانت پور (۱۳۹۳)، «نقش علی در جنگ‌های پیامبر در برابر مشرکان» سید کاظم موسوی (۱۳۸۸)، اشاره کرد، هر چند در تحقیقات یاد شده موضوع جنگ‌ها مورد توجه قرار داده شده است، اما تاکنون پژوهشی در مورد بازتاب جنگ‌های صدر اسلام در کتاب‌های تاریخ اسلام ایران انجام نشده است.

پیامبر اسلام(ص) ۱۳ سال آغاز بعثت را در مکه بودند و سپس با عده ای اندک از تازه مسلمانان به مدینه مهاجرت کردند. از همان ماههای نخستین ورود پیامبر(ص) و مسلمانان به مدینه، مشرکان تلاش‌هایی را علیه مدینه آغاز کردند و دست به حرکت‌های ایذایی زدند. تا آن‌که سرانجام پیامبر(ص) و مسلمانان به ناچار درگیر جنگ‌هایی شدند که در سرنوشت مسلمانان بسیار تأثیر گذار بود. غزوات سنگینی تا سال یازدهم هجری بر پیامبر(ص) تحمیل گردید، در این زمان پیامبر(ص) از سوی مشرکان مکه و هم‌پیمانان آنان و مناطق خارج از مرزهای جزیره العرب نیز تهدید می‌شدند

و ناچار به تدارک واعزام سپاه شدند. از میان جنگ های متعدد پیامبر (ص) پنج جنگ بدر، احد، خندق، فتح مکه و خیبر در کتاب های تاریخ صدر اسلام که توسط پژوهشگران ایرانی بین سالهای ۱۳۵۸ه.ش تا تاکنون تالیف شده است، بازتاب بیشتری داشته اند. نبردهای غالباً " با رویکردی توصیفی به رشته تحریر درآمده که گاه با تحلیل همراه است. اهمیت موضوع حاضر از آن روست که رویکرد نویسندگان در چگونگی بازتاب دادن غزوات و نبردهای صدر اسلام بر تحلیل وقایع صدر اسلام و نگرش نسبت به رخ دادهای دوران مورد نظر تاثیر قابل توجهی دارد.

۲. رویکردهای نویسندگان تاریخ صدر اسلام

نویسندگان تاریخ صدر اسلام طیف متنوعی از اساتید دانشگاه، حوزه و یا نویسندگان آزاد را در بر می گیرد که هر یک از نگاه خود موضوع نبردها را به رشته تحریر در آورده اند و رویکردهای متفاوتی به این مهم داشته اند. اصولاً "نبردها با سه رویکرد توصیفی، دینی و تحلیلی بررسی شده است.

۱-۲. رویکرد توصیفی:

نخستین گام جهت تبیین و تحلیل پدیده ها و وقایع توصیف آن است.. در واقع توصیف دقیق از یک پدیده، اولین مرحله جهت دستیابی به واقعیت آن موضوع است، توصیف برخی از رخ دادهای نکات مبهمی را روشن می کند و پیش زمینه اصلی تحلیل را فراهم می سازد.

بسیاری از نویسندگان با رویکرد توصیفی تنها چگونگی رخداد نبردها را به همراه ذکر اعداد و ارقام با بهره گیری از آثار تاریخ نگاران گذشته توصیف کرده و کوشیده اند تا اطلاعاتی از صحنه نبرد ارائه دهند. در کتاب های تاریخ اسلام برخی از غزوات بدون کوچکترین تحلیل در مرحله توصیف رها شده اند. نمونه این رویکرد را در نبردهای زیر می توان ملاحظه کرد:

نبرد بدر: این نبرد اولین جنگ مهم در تاریخ اسلام بود. «درغزوه بدر» مسلمانان چهارده شهید، شش نفر از مهاجران و هشت نفر از انصار تقدیم راه خدا کردند. در حالیکه شماره کشته شدگان قریش هفتاد نفر و شماره اسیران آنها نیز هفتاد نفر بود. (سبحانی، ۱۳۸۷: ص ۱۶۸) مؤلف به نقل از ابن هشام و شیخ مفید در مورد نتیجه جنگ بدر و میزان خسارات طرفین اعداد و ارقام تلفات و اسرا را آورده است.

غزوه بدر در آخر ماه رمضان سال دوم هجری رخ داد و از غزوه‌های نامی رسول خدا می‌باشد. این غزوه پیروزی‌های دیگری را به دنبال خود آورد و به مسلمانان درس عشق و فداکاری آموخت. نبرد احد: یکی از نویسندگان در مورد اوضاع مسلمانان در زمان یورش سپاه خالد در جنگ احد این گونه گزارش می‌دهد: «اوضاع به گونه‌ای آشفته شد که مسلمانان بر یکدیگر شمشیر می‌زدند و یکدیگر را مجروح می‌کردند بطوری که یکی از مسلمانان به همین طریق کشته شد در این لحظه مصعب بن عمیر به دست مشرکان به شهادت رسید.» (جعفریان، ۱۳۸۲: ص ۵۱۴) این نبرد به دلیل شکست مسلمانان و اقدامات غیرانسانی مشرکان در صحنه جنگ، تأثیر زیادی بر آنان نهاد.

نبرد طائف: سیدعلوی در زمره آن دسته از نویسندگانی است که غزوه طائف را این گونه توصیف می‌کند: «طائف بیش از ده روز در محاصره رسول خدا بود و تعدادی از مسلمانان شهید شدند که واقدی، تعداد آنان را دوازده تن نوشته است. بعد از پانزده شب محاصره، رسول خدا اعلان کرد، هر کس از قلعه بیرون آمده نزد مایباید، آزاد است. بیش از ده مرد بیرون آمدند و سرانجام، محاصره با پیروزی مسلمانان به پایان رسید.» (سیدعلوی، ۱۳۹۰: ص ۲۳۵-۲۳۴) این غزوه بعد از فتح حنین در سال هشتم هجرت رخ داد.

فتح مکه: در مورد شکوه و عظمت سپاه اسلام و هراس ابوسفیان از رژه واحدهای رزمی مسلمانان در جریان مکه آمده است: «وقتی واحدها از برابر «ابوسفیان» عبور می‌کردند، فوراً وی از عباس، مشخصات واحدها را سوال می‌کرد و او نیز پاسخ‌هایی می‌داد. چیزی که بر شکوه این ارتش منظم می‌افزود، این بود که هر موقع فرماندهان واحدها در برابر عباس و ابوسفیان قرار گرفتند، سه بار با صدای بلند تکبیر می‌گفتند، و سربازان واحدها نیز پس از تکبیر فرمانده، به عنوان بزرگ‌ترین شعار اسلامی، سه بار صدابه تکبیر بلند می‌کردند.» (سبحانی تبریزی، ۱۳۷۳: ص ۴۴۰)

نبرد ذات الرقاع: این جنگ بنا به گفته بیشتر مورخان مانند واقدی و ابن سعد، پس از درگیری با بنی نضیر و اخراج آنان از مدینه پس از نبرد احد یعنی در سال چهارم هجرت رخ داد ولی جنگی رخ نداد و پیامبر و سپاهیانش پس از چند روز به مدینه بازگشتند.

علل شروع نبرد ذات الرقاع این گونه بیان شده است: «دوماه بعد از اخراج بنی نضیر، به پیامبر خدا خبر دادند که دو طایفه از قبیله غطفان (محارب و بنی ثعلبه) در صددند که به مدینه حمله کنند. رسول خدا با گروهی از مسلمانان به سوی نجد حرکت کرد و تا جایی که نام نخل پیش رفت که در آنجا درختی به نام ذات ارقاع بود؛ ولی جنگی رخ نداد. پیامبر و سپاهیانش پس از چند روز به مدینه

بازگشتند. در این جنگ مسلمانان از حمله ناگهانی دشمن بیمناک بودند و پیامبر با آنان نماز خوف خواند. «(جعفری، ۱۳۹۱: ص ۲۲۰-۲۲۱) این نبرد در سال چهارم هجرت پس از غایب شدن بنی نضیر رخ داد. جعفری با بهره گیری از آیات قرآن طریقه خواندن نماز خوف در جریان جنگ را، مربوط به این درگیری می داند که به مسلمانان دستور داده شد: «وإذا كنت فيهم فأقم لهم الصلاة فلتقم طائفة منهم معك وليأخذوا أسلحتهم فإذا سجدوا فليكونوا من ورائكم ولتأت طائفة أخرى لم يصلوا فليصلوا معك..... وهرگاه در میان ایشان بودی و برایشان نماز برپاداشتی، پس باید گروهی از آنان با تو [به نماز] ایستند؛ و باید جنگ افزارهای خود را برگیرند؛ و چون به سجده رفتند [و نماز تمام کردند]، باید پشت سر شما قرار گیرند، و گروه دیگری که نماز نکرده اند باید بیایند و با تو نماز گزارند.....» (جعفری، ۱۳۹۱: ص ۲۲۱)

تبوک: روحیه حاکم بر مسلمانان در این دوره از حیات پیامبر (ص) و خانه نشینی افراد ضعیف الایمان در جریان جنگ تبوک اسباب تضعیف روحیه مسلمانان می شد و گروهی به دنبال بهانه بودند: «بهانه های برخی از آنها جالب بود. جد بن قیس که فردی ثروتمند بود، از آمدن خودداری کرد و بهانه خود را چنین عنوان کرد که به سرعت شیفته زنان زیبا روی رومی شده و گرفتار می شود.» (جعفریان، ۱۳۸۲: ص ۶۶۶)

موت: علل شروع جنگ موتی دو حادثه جانگداز فرستادگان پیامبر به مرزهای شام بود که باعث شد پیامبر سپاهی مرکب از سه هزار نفر برای سرکوبی مزاحمان تبلیغ اسلام اعزام کند. (سبحانی، ۱۳۸۷: ص ۲۷۸) در این جنگ کاربه جایی رسید که پیامبر با وجود بیماری به مسجد آمده و سپاهیان را تحریض و تهییج کرد. (جدیدی و، محمدی، ۱۳۸۹: ص ۳۳)

شهیدی در مورد پایان سربیه موتی در سال هشتم هجرت می نویسد: «عبدالله بن رواحه آنان را به جنگ نشویق کرد که یکی از دو فایده، شهادت یا پیروزی، را خواهد داشت. در این جنگ هر سه فرمانده شهید شدند و لشکر، خالد بن ولید را به امارت گزیدند و او به هر صورتی بود آنان را رابه مدینه رساند.» (شهیدی، ۱۳۹۶: ص ۹۹) کلیه ی نبردهای پیامبر در راه خدا بود و در جریان جنگ ها از دستور العمل هایی بهره می گرفت که باعث تحولی چشمگیر در میان اعراب و تاریخ نظامی جهان آن روز بود. شیوه ی مبارزات نظامی پیامبر (ص) در جریان جنگ متفاوت با دوران گذشته بود: «رسول خدا (ص) در هنگام مشایعت سپاه از اردوگاه نظامی جُرف، آنان را به: «رعایت تقوا و جنگ در راه خدا و پرهیز از کشتن زنان و کودکان و پیرمردان و پرهیز از قطع درختان و تخریب خانه ها سفارش کرد.» (منتظرالقائم، ۱۳۹۶: ص ۲۱۱) در این نبرد بنابه گفته برخی از نویسندگان تاریخ اسلام پس از

کشته شدن سه تن از فرماندهان سپاه، جعفر ابن ابی طالب، زیدبن حارثه و عبدالله بن رواحه به نقل از منابع دست اولی چون طبقات ابن سعد و یعقوبی مسلمانان ناچار به عقب نشینی شدند. در عمل شروع جنگها برخی منابع هم از کینه توزی وهم چشمی قبیله ای در بین قبایل عربستان در آغاز ظهور اسلام نام برده اند. (آیینه وند و جوادی نیا، ۱۳۹۱: ص ۹)

در جریان رویکرد توصیفی جنگ‌ها، اصولاً نویسندگان به تحلیل علل و نتایج جنگ‌ها نمی پردازند و صحنه های جنگ را با استفاده از آثار و منابع دست اول ذکر می نمایند.

در این رویکرد نویسندگان از تحلیل موضوع خارج از منابع دست اول خودداری نموده و در همان چارچوب از پیش تعیین شده منابع گذشته به توصیف نبردها می پردازند.

۲-۲ رویکرد اعتقادی و دینی:

بسیاری از نبردها با رویکرد اعتقادی و دینی تحلیل گردیده‌اند. در این رویکرد وقایع و رخدادها با توجه به عنصر اراده الهی، تقدیر الهی و عوامل غیبی وقایع تحلیل و تفسیر می گردند. نویسندگانی که با رویکرد دینی به موضوع نبردها و غزوات پیامبر (ص) پرداخته اند، با توجه به عنصر اراده الهی، تقدیر الهی و عوامل غیبی وقایع و حوادث نبردها را مورد تحلیل قرار می دهند. در رویکرد دینی وعده های قرآنی و پیش گویی های پیامبر (ص) مبنی بر پیروزی مسلمانان و دست یابی به غنایم در بیان علل و پیروزی مسلمانان از دلایل مهم وقوع نبردها و نتایج آن بودند.

نبرد بدر: « بنا به گزارش قرآن در سوره انفال که پس از جنگ بدر نازل شد، برخی امدادهای غیبی و یاری خداوند در پاسخ دعاهاى رسول الله(ص) از مدینه منوره تا پایان نبرد، نصیب مسلمانان شده است که برخی از آنها عبارتند از: فرو فرستادن خوابی سبک از ناحیه خداوند که در آن حالت وحشت و اضطراب مایه آرامش و تقویت روحیه مسلمانان بود. ۲- نزول باران در منطقه بدر در شب عملیات به سود مسلمانان تمام شد. ۳- بشارت و اطمینان قلبی کمک و یاری خداوند آن گونه که می فرماید: « وما جعله الله الا بشرى لکم ولتطمئن به قلوبکم »: خداوند این پیروزی را برای بشارت و اطمینان قلب شما قرارداد و منحصرأ" یاری واقعی از خدای سبحان است. » (منتظر القائم، ۱۳۸۴: ص ۱۴۲) در پایان جنگ بدر پایداری و امداد الهی عوامل اصلی پیروزی اند. همچنین میر شریفی در مورد نقش فرشتگان در پیروزی جنگ بدر می نویسد: « قطعاً روز بدر فرشتگان به یاری پیامبر و مسلمانان شتافتند، و در این هیچ گونه شکی نیست، قرآن در سوره آل عمران و انفال به این مطلب تصریح دارد، اما کیفیت آن تا اندازه ای مبهم است. در این باره که آیا فرشتگان کسی را کشتند نیز اختلاف است. برخی

گفته اند فرشتگان افرادی را نیز کشته اند و اصولاً "فرشتگان فقط در جنگ بدر جنگیدند." (میرشریفی، ۱۳۸۹، ج ۱: ص ۱۹۳)

نبرد خندق: نبرد خندق در سال پنجم هجری بین مسلمانان و احزاب گوناگون شبه جزیره عربستان از قریش، یهود و منافقان رخ داد و در طول جنگ یهودیان بنی قریظه تهدید و نگرانی جدی مسلمانان بودند و بیم حمله بنی قریظه به زنان و کودکان پشت جبهه به شدت آنان را نگران کرده بود، ولی مسلمانان پیروز شدند. سید علوی به امداد غیبی در پیروزی جنگ خندق اشاره نموده است: «واقعۀ خندق در هوای بسیار سرد زمستان روی داد. به خواست و مشیت الهی، بادی تند وزیدن گرفت و دیگ های غذای اردوی دشمن را برگرداند و سازه ها، بر سرشان ریخت. در این موقع پیامبر اکرم به حذیفه فرمود، شبانه به اردوی دشمن رفته، فعالیت های دشمن را گزارش کند. حذیفه می گوید: وقتی به اردوی دشمن رسیدم ملاحظه کردم که باد و توفان دیگ های آنان را برگردانده، و آتش اجاق ها را خاموش کرده بود.» (سید علوی، ۱۳۹۰: ص ۲۱۱) در روایت دینی معمولاً "از آیات قرآن، روایات و احادیث در شرح رخ دادهای تاریخی استفاده می شود.

نبرد بنی نضیر: یکی دیگر از نویسندگان با آوردن آیات قرآن و ادله قرآنی در مورد درگیری با یهودیان بنی نضیر چنین آورده است: «خداوند این آیه را نازل کرد و خاطر نشان ساخت که این کار به اذن خدا صورت گرفته است: «ما قَطَعْتُمْ مِنْ لَيْنِهٖ اَوْ تَرَكْتُمْوهَا قَائِمَهٗ عَلٰى اَصْوَلِهَا فَاِذَنْ اَللّٰهُ وَلِيُّجَزِي الْفَاسِقِيْنَ. آنچه درخت خرما بریدید یا آنها را دست نخورده بر ریشه هایشان برجای نهادید، به فرمان خدا بود، تا نافرمانان را خوار گرداند.» (جعفری، ۱۳۹۱: ص ۲۱۸)

نبرد احد: جنگ احد به سرکردگی ابوسفیان برای تلافی جنگ بدر در شوال سال دوم هجری رخ داد. در این جنگ مسلمانان بنا به دلایلی شکست خوردند. سبحانی با بهره گیری از آیات قرآن در جنگ احد وعده قرآن را در جنگ احد یاد آور می شود: «قرآن از این حقیقت تلخ پرده برمی دارد و به این نکته اشاره می کند که گروهی از یاران رسول خدا تصور کردند که وعده های پیامبر مبنی بر پیروزی بی پایه بوده است، آن جا که می فرماید: گروهی آن چنان در فکر جان خود فرورفته بودند که درباره خدا گمانه ای بد، بسان گمان های دوران جاهلیت، می بردند و می گفتند: آیا راه و چاره ای هست؟ و آنان که در روز روبرو شدن دوسپاه پشت به دشمن کردند شیطان آنان را به خاطر برخی از اعمال خود لرزانید و خدا از آنان درگذشت.» (سبحانی، ۱۳۷۸: ص ۱۹۶-۱۹۷)

نبرد ذات السلاسل: این نبرد قبل از فتح مکه رخ داد. یکی از نویسندگان در مورد پایان این نبرد و پیروزی مسلمانان به فرماندهی علی (ع) به نقل از ارشاد شیخ مفید و تفسیر فرات می‌نویسد: «آنها را سرکوب و اسیر کرد و با غنایم زیادی به مدینه بازگشت و پیامبر شخصا از آنان استقبال کرد. علی (ع) از اسب پیاده شد. پیامبر(ص) دست روی شانه علی(ع) گذارد و گفت: «تو سوار اسب شو که خدا و پیامبر(ص) از تو راضی است.» و اشک شوق از دیدگانش سرزیر شد و فرمود: «اگر نمی‌ترسیدم گروهی از امتم درباره تو مطلبی را که مسیحیان در حق عیسی(ع) گفته‌اند، بگویند، سخنی درباره ات می‌گفتم که هر جا بروی، خاک زیر پای تو را برای تبرک بردارند!» (حسنی، ۱۳۸۴: ص ۲۵۱-۲۵۰) در این نبرد نیز شروع کننده جنگ طرف مقابل یعنی قبایل بنی سلیم و قضاعه بودند. آنان با هم متعهد شدند و سوگند خوردند که ناگهانی به مدینه حمله کنند تا دین اسلام، پیامبر(ص) و علی(ع) فاتح نبردها را نابود نکنند. پیامبر اسلام آماده دفاع شد و سپاهی برای مبارزه با آنان فرستاد که نتیجه آن پیروزی مسلمانان بود.

فتح مکه: فتح مکه که نبردی بدون درگیری فیزیکی و به دنبال صلح حدیبیه در سال ششم هجری رخ داد، در غالب کتاب‌های تاریخ اسلام منعکس شده است. آئینه‌وند نتایج فتح را مورد توجه قرار داده است: «اهمیت این فتح تنها از جنبه نظامی نبود، بلکه اهمیت جنبه معنوی آن بیشتر بود. مکه مرکز عربستان، پس از حمله ابرهه، اهمیتی دوچندان یافته بود. بعد از آن رویداد، این فکر رواج یافت که مکه سرزمینی است در حفظ و حراست خداوند و هیچ جباری بر آن مسلط نخواهد شد. وقتی پیامبر اکرم توانست به سهولت مکه را فتح کند، گفتند: این امر دلیل حقانیت پیامبر و راضی بودن خدا از اوست.» (آئینه‌وند و همکاران، ۱۳۸۴: ص ۱۱۳) نکته قابل اشاره در خصوص این نبرد آن که پس از پیروزی، پیامبر خدا(ص) در این شهر نماند و تا پایان عمر خویش در مدینه زیست.

پیامد فتح مکه این بود که پس از آن، پیروزی‌های متعددی نصیب مسلمانان شد و عامل مهم توسعه اسلام و صدور آن به سرزمین‌های دیگر جزیره العرب شد. چلونگر و عباسی با اشاره به سوره نصر در قرآن، پیروزی مسلمانان در جنگ‌های هوازن و ثقیف را درگرو فتح مکه می‌دانند: «با فتح مکه همان گونه که در سوره نصر هم اشاره شده است (ورایت الناس یدخلون فی دین الله افواجا) راه برای اسلام آوردن همه مردم فراهم گردید. پس از مقاومت اندک هوازن و ثقیف، اسلام در جزیره العرب فراگیر شد و وفدهای عرب به مدینه آمدند و اسلام آوردند.» (چلونگر و عباسی، ۱۳۹۶: ص ۱۱۲-۱۱۳)

یکی دیگر از نویسندگان نیز عوامل پیروزی مسلمانان در این جنگ را در نتیجه نصرت و سنت الهی می‌داند: «این تحقق فتح مبین الهی است و تحقق سنت یاری خداوند است که نصرت دهنده اش رایاری می‌کند؛ و اینکه: «اگر خداوند شمارا یاری کند، هیچ کس بر شما پیروز نخواهد شد! و اگر دست از یاری شما بردارد، کیست که بعد از او، شما را یاری کند؟! و مؤمنان، تنها برخداوند باید توکل کنند!».» (سیدعلوی، ۱۳۹۰: ص ۲۳۲) پیروزی در این نبرد به مشیت الهی و طبق نظر قرآن به وعده خداوند مبنی بر نصرت و یاری خداوند و در پرتو ایمان و عقیده حاصل شده است. معمولاً در آثار بسیاری از نویسندگان تاریخ اسلام از رویکرد دینی و اعتقادی برای بیان جنگ‌ها با توجه به اراده خداوند، سنت الهی و استفاده از آیات و روایات به منظوریان وقایع و رخ دادها بهره گرفته شده است. در این رویکرد تا حدودی نویسندگان در تلاشند تا برخی از علل و نتایج رویدادهای تاریخی را که از توان انسان خارج است را غیر مادی بدانند.

۳-۲. رویکرد تحلیلی:

در شیوه تحلیلی محقق با این نگرش که وقایع تاریخی تکرار ناپذیرند، به سراغ عوامل یک رخداد تاریخی می‌رود. از این رو پژوهشگر نه تنها به دنبال آن است که نشان دهد، چه اتفاقی رخ داده، بلکه به تبیین علل یا و بیان علت واقعه نیز می‌پردازد. (استنفورد، ۱۳۸۲: ۸۹) تبیین‌های علی، در پی فهم چرایی تحقق رویدادها هستند. (استنفورد ۱۳۸۲: ۲۸۸)

بسیاری از نویسندگان کتاب‌های تاریخ اسلام با ارائه دلایل و به شیوه استدلالی با تحلیل علی به موضوع نبردها پرداخته‌اند. ماهیت، علل وقوع و نتایج نبردها هم چنین نحوه فرماندهی، نقش محوری پیامبر (ص) و علی (ع) در غزوات موضوعاتی هستند که به شیوه تحلیلی نگارش یافته‌اند.

۳-۱-۲. ماهیت نبردها و غزوات:

در تبیین ماهیت نبردهای پیامبر (ص) تقریباً تمامی نویسندگان تاریخ اسلام بر تدافعی و مسالمت آمیز بودن غزوات متفق‌القولند. جنگ‌های رسول خدا در هیچ زمانی تجاوز کارانه نبوده است بلکه در پاسخ به تجاوزات و نقض پیمانهای دشمن و طرف مقابل انجام می‌شد. در این جا لازم است بدانیم که یکی از افتخارات اسلام این است که اولین آئین نامه اسیران جنگی و غیر نظامیان را به جهان عرضه داشت. پیامبر (ص) رعایت حقوق اسیران، زنان و کودکان، حفاظت از محیط زیست و احترام به کشته شدگان دشمن را همیشه به دیگران توصیه می‌نمودند.

نبرد احزاب: « تمامی غزوات پیامبر گرامی اسلام(ص) تا سال پنجم هجرت دفاعی بود و آن حضرت ناچار بود از اسلام و مسلمانان دفاع کند.» (چلونگر و عباسی، ۱۳۹۶:ص ۸۳) تحمیل شدن نبردها بر پیامبر(ص) علی رغم میل باطنی ایشان از نکاتی است که برخی پژوهشگران جهت تدافعی بودن غزوات به آن استناد نموده اند. یکی از نویسندگان جنگ احزاب را از نمونه های این غزوات تحمیلی می داند: « غزوه احزاب بارزترین جلوه تحمیل جنگ به پیامبر و آشکارترین نمود همبستگی سه جانبه یهودیان، اشراف مکه و شیوخ بادیه نشین علیه مسلمانان بود.» (زرگری نژاد، ۱۳۹۶:ص ۴۷) زرگری نژاد کوشش کرده است تا با کشف اندیشه درونی پیامبر(ص)، که همان جلوگیری از انتقام و خونریزی و پایان دادن به مخالفت بوده است، رفتار مسالمت آمیز پیامبر و موضوع عفو مخالفان را در جریان فتح مکه را تفسیر کند: « در هنگام ورود سپاه مدینه به مکه، زمزمه هایی از انتقام جویی و قدرت نمایی به گوش رسید. پیامبر چون بر بروز این احساس واقف شد، دستوراتی صادر کرد تا شعار امروز روز انتقام است به پیام امروز روز رحمت است تبدیل گردد. بی درنگ تمام فضای مکه از فریاد رحمت انباشته شد و مکیان از آن همه علو روح مردی که وی را از خانه خویش رانده بودند، به شگفت آمدند و برزشتی های رفتار خویش تأسف ورزیدند.» (زرگری نژاد، ۱۳۹۶:ص ۶۰) در کتاب تاریخ اسلام که زیر نظر صادق آئینه وند تدوین شده است و فصل چهارم و پنجم به ماهیت نبردها اختصاص یافته است، کنش ها، نیت و اهداف پیامبر (ص) را با توجه به خواسته ها، اعتقادات، نیت و معیارهای آنان تحلیل نموده است و آن را با نبردهای توسعه طلبانه مغایر می داند: « در تمام درگیری های نظامی رسول خدا حتی یک مورد به منظور کشورگشایی و استثمار و به دست آوردن ثروت ملل دیگر دیده نمی شود، بلکه پیامبر خدا (ص) همیشه برای جلوگیری از ستم و برافراشتن پرچم حق و برقراری عدالت و صلح به نبرد پرداخت.» (آئینه وند و همکاران، ۱۳۸۴:ص ۱۱۱)

منتظر القائم نیز اعلام عفو عمومی را عامل فتح مکه می داند. « اعلام عفو عمومی از سوی رسول الله به مردم مکه [از عوامل فتح مکه بود]». (منتظر القائم، ۱۳۹۴:ص ۱۷۸)

تبلیغات یهودیان نیز یکی از عوامل ارائه تصویری جنگ طلبانه از پیامبر بیان شده است: « شیوه اخلاقی پیامبر در جنگ و آمار تلفات جنگ های پیامبر از دو طرف نشانگر آن است که در این جا مبالغه شده است و یهودیان هم از آن در طول تاریخ و علیه اسلام بسیار بهره برداری کرده اند و ویلیام مویر درگیری با یهودیان را یک حرکت صرفاً سیاسی می داند و از آن انتقاد می کند. باین حال لازم است در این بحث تاریخی مهم، دقت بیشتری شود.» (حسنی، ۱۳۸۳:ص ۲۳۶)

گرچه برخی از مستشرقین ادعا نموده اند در دین اسلام روابط مسلمان با غیر مسلمان هرگز بر صلح استوار نبوده و یک حالت خصمانه و جنگ همیشگی بین آنها حاکم بوده است. ولی حقیقت این است که در روابط دولت اسلامی ضمن اصالت صلح، اصولاً جنگ و صلح تابع شرایط بوده و هدف اولیه، دفاع و تأمین آزادی عقیده و حقوق مسلمانان است.

نقش مشرکان و یهودیان: با توجه به تدافعی، مسالمت آمیز و تحمیلی بودن ماهیت نبردها، حضور و وجود گروه هایی مانند مشرکان، یهودیان و منافقان به عنوان علت و زمینه وقوع بسیاری از نبردهای پیامبر (ص) در کتاب های تاریخ صدر اسلام نمود بارزی دارد: «سران قریش طی دوران بعثت از هرکوشی در جهت مخالفت و مبارزه با اسلام دریغ نکردند، زیرا اسلام مقام های اجتماعی و اشرافیت قریش را به خطر انداخته بود، از این رومترفین و زرپرستان قریش پس از هجرت رسول الله و استقرار اسلام در شهر مبارزات خود را با اسلام ادامه دادند.» (منتظرالقائم، ۱۳۹۴: ص ۱۳۵) نقش یهودیان در تشریح علل نبردها به روشنی در کتاب های تاریخ صدر اسلام بازتاب یافته است یکی از نویسندگان به خیانت منافقان، یهودیان و مشرکان در علل، آثار و نتایج برخی از جنگ های صدر اسلام اشاره دارد:

«با افزایش رفت و آمدهای پنهانی بزرگانی از یهود به مکه و به میان طوایف بدوی و تحریض و تشویق ایشان بر حمله به مدینه، سیاست فعال تبلیغی آنان علیه هم پیمانان مسلمان خود در مدینه، به سیاست اتحاد نظامی با مشرکین مکه تغییر یافت و همین امر عاملی شد برای گسترش دشمنی میان مسلمانان و یهودیان.» (زرگری نژاد، ۱۳۹۶: ص ۴۵) یهودیان بنی قینقاع، بنی نضیر و بنی قریظه در رأس گروه های مشکل آفرین در دوران پیامبر بودند. در این راستا خیانت و توطئه بنی قریظه برای ریشه کن کردن اسلام و سقوط مدینه، با به راه انداختن جنگ، تحریک مشرکان و پیمان شکنی از همه بیشتر بود. «تلاش یهودیان و منافقان اوس و خزرج و همکاری هایشان در اوایل هجرت بسیار عجیب بود. آنها برای آزمایش و محکوم کردن پیامبر سوالات عجیبی مطرح می کردند که طبق نوشته ابن اسحاق در سیره اش، حدود صد آیه از سوره بقره درباره آنها نازل شده است.» (حسنی، ۱۳۸۳: ص ۲۳۲) در سال پنجم هجری پس از نبرد خندق نبرد با یهودیان بنی قریظه آغاز شد.

قبیله بنی قریظه ننگین ترین توطئه راعلیه مسلمانان مدینه با هم پیمانی با دشمنان مرتکب شدند. ذکر چند نکته در خصوص جنگ با بنی قریظه عبارت است از:

۱- ابتدا بنی قریظه پیمان با مسلمانان را شکستند و عهد نامه را پاره کردند.

۲- ظرف مدت بیست و پنج روز محاصره، بنی قریظه از پیامبر طلب بخشش نکردند و نمی‌خواستند که مدینه را ترک کنند بلکه حکمت سعد معاذ را پذیرفتند.

۳- بنا به گفته برخی از نویسندگان مانند حسنی، شواهد و قرآئن نشان می‌دهد آمارهای مربوط به کشته شدگان بنی قریظه نادرست است.

نکته قابل تأمل در خصوص درگیری با یهودیان عبارت است از اینکه: پیامبر خدا در برخورد با یهودیان از روش‌های متفاوتی بهره گرفت. زمانی پس از پیروزی پیامبر(ص) بر یهودیان بنی نضیر، بدون میانجیگری فرد خاصی به آنان امان داد و بنی نضیر بدون درگیری و خسارت جانی، مدینه را ترک کرد، در حالی که در مقابله با بنی قریظه با شدت بیشتری برخورد نمود.

تاریخ به خوبی گواهی می‌دهد که حضرت محمد (ص) پس از هجرت به مدینه با بستن قراردادهایی با اقوام مختلف یهود با آنان رفتار مسالمت آمیزی را در پیش گرفت. (واقعی، ۱۴۰۹ ق، ص ۱۷۶)

نقش منافقان: منافقان سومین گروه مخالفی هستند که به عنوان عامل اصلی بسیاری از جنگ‌ها در کتاب‌های تاریخ اسلام از آنان یاد شده است. نقش این گروه و تبلیغات آنان در جنگ‌های بدر، احد و احزاب و اتحادشان با یهودیان در بیشتر کتاب‌های تاریخ صدر اسلام به تفصیل آورده شده است. گروهی از نویسندگان مانند پیشوایی بخش زیادی از کتاب تاریخ اسلام خود را به نقش موثر منافقان در آثار و نتایج جنگ‌های بدر و احد اختصاص داده‌اند. او علل شروع جنگ‌ها، نتایج و جزئیات آن را آورده و در پایان هر کدام از جنگ‌ها به تحلیل هر جنگ بطور جداگانه پرداخته است. به عنوان نمونه در مورد نتایج جنگ بدر می‌نویسد: «منافقان و یهود مدینه از این پیروزی سخت خشمگین شدند و احساس خواری کردند. هنگامی که پیک رسول خدا خبر پیروزی بزرگ مسلمانان را به اطلاع مردم مدینه رساند، منافقان شروع به شایعه پراکنی کردند و گفتند: «محمد کشته شده و مسلمانان شکست خورده و متفرق شده‌اند». (پیشوایی، ۱۳۹۲: ص ۲۳۲)

از بین منافقان ابتدا عبدالله بن ابی‌پایه گذارنفاق بود که با سیصد نفر منافق از نیمه راه جنگ احد بازگشتند و پیامبر را همراهی نکردند. آنان در جنگ‌ها نقش زیادی داشتند. زمانی به طور پنهانی با مشرکین و گاهی با یهودیان در ارتباط بودند.

«در قرآن کریم آیات بسیاری درباره منافقان وجود دارد و حتی یک سوره کامل به نام آنها نازل شده است. به گفته ابن هشام، آیات نخست سوره بقره (دوازده آیه) که برخی از شگردهای منافقان را بیان می‌کند درباره منافقان اوس و خزرج نازل شده است». (جعفری، ۱۳۹۱: ص ۱۶۹) کارشکنی

ودشمنی آنان در جریان جنگ ها در تاریخ اسلام دیده می شود از جمله جنگ احد: «عباس به وسیله نامه ای پیامبر را از حرکت قریش آگاه کرده بود و ابوعامر منافق نیز با قریش همکاری داشت و چاله هایی در میدان احد کنده و روی آن را استتار کرده بود». (حسنی، ۱۳۸۳: ص ۲۲۵)

نبرد تبوک: نتایج و پیامدهای برخی از نبردها نیز به صورت تحلیلی تبیین شده است. یکی از نویسندگان در تحلیل نبرد تبوک به نتایج و پیامدهای این رخ داد توجه کرده است: «۱- رومی ها از فکر حمله به حجاز باز داشته شدند و قدرت اسلام تاملرهای شام استحکام پیدا کرد و راههای تجاری شمال به جنوب گشوده شد. ۲- مسلمانان با لشکرکشی به فتح شامات آشنا شدند و بر این کاریقین پیدا کردند. ۳- توطئه های سازماندهی شده منافقان که به قصد براندازی طراحی شده بود، خنثی گردید. (منتظرالقائم، ۱۳۹۴: ص ۲۱۶) شادمانی منافقان و سرزنش مسلمانان به عنوان نتایج این نبرد ذکر شده است: «منافقان به فتنه انگیزی برخاستند و از شکست مسلمانان اظهار شادمانی کردند و آنان را مورد سرزنش قرار دادند.» (پیشوایی، ۱۳۹۲: ص ۲۴۳)

نبرد حنین: این نبرد در سال ششم هجرت پس از فتح مکه رخ داد: «پس از تسلیم شدن مکه، و پس از آن که بزرگان قریش به رضا و یا از سرناچاری مسلمان شدند، دیگر نباید جنگی درمی گرفت، و یا لااقل در نزدیکی های مکه نباید قبیله ای به پا می خواست. با این وصف قبیله هوازن با بنی ثقیف که در طائف به سر می بردند، بایکدیگر متحد شدند که بر سپاه پیغمبر حمله برند. بدرستی معلوم نیست انگیزه آن قبیله برای چنین جنگی - آن هم پس از فتح مکه - چه بوده است.» (شهیدی، ۱۳۹۶: ص ۱۰۲)

۲-۳-۲ محوریت نقش پیامبر (ص) و علی (ع) در فرماندهی غزوات

فرماندهی پیامبر (ص) در غزوات موضوعی است که نویسندگان از نظر دور نداشته اند. با توجه به ارادت شیعیان به پیامبر اسلام (ص) و علی (ع)، نقش آن حضرت در پیروزی ها و فرماندهی نبردها همواره مورد توجه پژوهشگران قرار داشته است.

در واقع پیامبر (ص) به عنوان یک فرمانده نظامی پیروزی های متعددی را نصیب مسلمانان نمود. وی دارای سازماندهی جنگی خاصی بود و در هر جنگی طرح و برنامه ی منظمی برای دفاع و محاصره دشمن داشت. بنا به گفته پژوهشگران غزوه های پیامبر (ص) معمولاً "با روش هایی سازماندهی می شد که در دوران جاهلیت سابقه نداشت و در چهار مرحله:

۱. سازماندهی قبل از حرکت سپاه

۲. سازماندهی در حین حرکت و در مسیر

۳. سازماندهی در هنگام استقرار در اردوگاه قبل از جنگ

۴. سازماندهی در میدان جنگ « سپاه را مدیریت می‌کرد. (فائدان، ۱۳۹۷: ص ۸۰)

رسول خدا(ص) در میدان آغازگر جنگ نبود، مگر در شرایط خاصی. او در زمان گسیل نیروهای نظامی اش برای سرایا، آنان را به رعایت حال دشمنان همواره سفارش می‌نمود.

برخی از نویسندگان اولین عامل پیروزی جنگ بدر را فرماندهی پیامبر می‌دانند و به آن اشاره نموده‌اند. به عنوان نمونه در جنگ بدر برای نخستین بار آرایش نظامی در صف جنگیدن را در میان اعراب برقرار نمود و صفوف مسلمانان را در برابر همچون تیر در یک خط مستقیم قرار داد و در احد پرچمدار و فرمانده راست و چپ تعیین کرد. « فرماندهی شایسته پیامبر و شجاعت و دلیری او [اولین عامل پیروزی بود.]» (پیشوایی، ۱۳۹۲: ص ۲۳۰)

از خصوصیات پیامبر(ص) بود که زمانی که مغلوب می‌شد، مرعوب نمی‌شد، زمانی که فاتح می‌گشت از حد اعتدال پا را بیرون نمی‌گذاشت و مغرور نمی‌شد و با دشمن به سختی رفتار نمی‌کرد. مهم‌ترین ویژگی‌های جنگ‌های پیامبر اسلام عبارت بودند از:

۱- آگاهی از وضعیت کمی و کیفی مکان و افراد و تجهیزات دشمن

۲- داشتن طرح و برنامه منظم برای دفاع و محاصره دشمن

۳- در هیچ نبردی آغازگر نبرد نبود

۴- برخورداری از مدیریت بحران نیرومند

۵- برخورداری از نظریات مشاوران قبل و بعد از جنگ‌ها

۶- طلب یاری و کمک از خداوند در تمامی غزوات. (منتظرالقائم، ۱۳۹۴: ص ۱۳۲-۱۲۹)

نقش محوری امام علی در جریان برخی از جنگ‌ها مانند احد، خندق و خیبر نیز در کتب تاریخ اسلام بازتاب یافته است. یکی از نویسندگان به نقل از ابورافع می‌نویسد: «در جنگ احد هنگامی که نه تن از پرچمداران قهرمان قریش یکی پس از دیگری با شمشیر و فداکاری علی از پادرامدند، جبرئیل (ع) به پیامبر (ص) گفت: «این است مواسات و از خود گذشتگی». پیامبر(ص) فرمود: «علی منی و انا منه» علی از من و من از علی هستم. جبرئیل گفت: «و انا منکما» من هم از شما دو نفر هستم. (حسنی، ۱۳۸۳: ص ۲۲۷-۲۲۸)

نبرد خیبر که در سال هفتم هجرت رخ داد، از لحاظ اقتصادی کمک زیادی به مسلمانان نمود چون قرار شد که یهودیان روی زمینهای کشاورزی کار کنند و سهمی از محصول را به عوض امنیتی که دولت اسلامی برایشان تأمین می کند هر سال به مدینه بفرستند. از جان گذشتگی امام علی (ع) در این نبرد نیز اهمیت داشت.

خیبر: برخی از پژوهشگران، جنگ خیبر را با محوریت تصمیم گیری پیامبر اسلام (ص) و اصحابی مانند علی (ع) آغاز می کنند: «هنگامی که سپاهیان اسلام به خیبر رسیدند، برخی از کشاورزان بی خبر از آمدن مسلمانان مشغول رفتن بر سرزمین های خود بودند. نقش و جایگاه علی (ع) در فتح قلاع متعدد یهود خیبر برجسته بود. حضرت علی (ع) در رویاروی با قهرمان یهود، مرحب، همچون همیشه نمایشی فوق العاده داشت و راه را برای عبور سپاه اسلام و شکست خیبری ها فراهم ساخت. این در حالی بود که صحابه دیگر در انجام این مأموریت موفق نبودند.» (چلونگر و عباسی، ۱۳۹۶: ص ۱۰۵-۱۰۴)

پیامبر خدا یکی از بهترین فرماندهانی بود که می توانست با مسلمانان ارتباط برقرار سازد و به آنان جهت دهد. وی علاوه بر کنترل نیروها از لحاظ تسلیحات، حفظ نظم، و امنیت، به بررسی روحی و جسمی آنان نیز می پرداخت. کسانی که رغبتی به جنگ نداشتند یا ناتوان بودند، پس از شناسایی از صفوف جنگجویان خارج می ساخت. معاف نمودن افراد از جنگ و عدم تحمیل نبرد بر آنان از دیگر نکات فرماندهی پیامبر بود که به آن اشاره شده است به عنوان نمونه در بسیج عمومی پیامبر در نبرد تبوک آمده است: «در این بسیج عمومی، مومنان و منافقان از یکدیگر شناخته شدند و نوعی تصفیه و جداسازی در صفوف مسلمانان به عمل آمد.» (پیشوایی، ۱۳۹۲: ص ۲۹۷)

تدبیر سیاسی در جنگ ها از دیگر تاکتیک های پیامبر خدا بود. در جریان چگونگی برخورد با یهودیان بنی قریظه و قریش در نبرد احزاب از روشی خاص بهره برد. «نعیم بن مسعود نزد پیامبر آمد و گفت: ای رسول خدا من مسلمان شده ام، ولی قوم من نمی دانند، به من امر بفرمایید چه کار می توانم کنم؟ ان حضرت به او فرمود: تویک مردی، تا می توانی دشمن را دچار ضعف و خواری کن که جنگ نقشه می خواهد» (الحرب خدعه). (سیدعلوی، ۱۳۹۰: ص ۲۱۰) پیامبر خدا (ص) همواره طبق شیوه نظامی خود، ابتکار عمل را در دست گرفته و بعد از این نبرد بود که مسلمانان از حالت تدافعی بیرون آمده قدرت تهاجمی یافتند. پس از جنگ احزاب رسول خدا (ص) اعلام کرد از این پس ما حمله می کنیم و آنها دیگر نمی توانند به ما حمله کنند.

توجه به علل وقوع و نتایج جنگ ها، بررسی جنگ ها از ابعاد گوناگون و نقش مؤثر پیامبر خدا (ص) در فرماندهی جنگ ها، وجود گروه های مؤثر (یهودیان، منافقان) در پیروزی یا شکست جنگ ها

و تأثیرپذیری صحنه‌های جنگ از طریق عوامل طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، همگی در رویکرد توصیفی - تحلیلی مورد توجه گروهی از نویسندگان قرار گرفته است.

نتیجه

جنگ‌های صدر اسلام یکی از مهم‌ترین مباحثی است که در کتاب‌های تاریخ اسلام از گذشته تا به امروز مورد توجه مورخان قرار گرفته است. با بررسی کتابهای تاریخ اسلام و کتاب‌های سیره نگاران و مغازی‌نویسان مشخص است که، بخش قابل توجهی از کتاب‌های تاریخ اسلام به نبردهای پیامبر اسلام، اختصاص یافته است. تأثیر نبردهای دوران پیامبر(ص) در سرنوشت اسلام و مسلمانان در نزد برخی از نویسندگان تا آنجا اهمیت داشته است که نویسندگان و پژوهشگران ایرانی بخش مهمی از کتب خود را به آن اختصاص داده و با رویکردها و روش‌های مختلف به آن پرداخته‌اند. هرچند روش تاریخ‌نگاری در دوران گذشته، به سبب پیروی از سنت‌های پیشین و اعتقاد به این نکته که تاریخ جزو علوم عقلی نیست و اخبار گذشتگان فقط باید حدیثی - خبری باشد؛ روش تاریخ‌نگاری همان روش سنتی و روایی بود. در تحقیقات جدید تاریخی، روش تاریخ‌نگاری تغییر نموده و تاریخ‌نویسان باروش‌های تحلیلی به تبیین تاریخ نویسی پرداخته‌اند.

بررسی‌های ما در این مقاله نشان می‌دهد که جنگ‌های پیامبر(ص)، بیشتر جنبه تدافعی داشته‌اند و همواره طرف مقابل با ایجاد شرایطی عدم شروع جنگ را غیرممکن می‌ساخت. پنج جنگ بدر، احد، خندق، خیبر و فتح مکه بیش از سایر نبردها در کتب تاریخ اسلام مورد توجه قرار گرفته و با جزئیات بازتاب یافته است. بررسی حاضر هم چنین بیانگر آن است رویکردهای پژوهشگران در زمینه تبیین نبردها متفاوت بوده است:

۱. گروهی از پژوهشگران با روش توصیفی و یا روایی، با رویکرد وقایع‌نگارانه، علل و نتایج جنگ‌ها و ذکر جزئیات را به شیوه گذشتگان با اعداد و ارقام جنگجویان بیان داشته‌اند و از نقد و تحلیل آن‌ها خودداری نموده‌اند. گرچه رویکرد توصیفی شیوه غالب نویسندگان در تبیین نبردها پیامبر(ص) بوده است.

۲. گروهی دیگر با روش ترکیبی (توصیفی - تحلیلی)، با رویکرد دینی و اعتقادی، با نقد و بررسی جنگ‌ها، دلایل شروع و دستاورد هر کدام را تحلیل نموده و علل الهی، دینی و مافوق انسانی را به ویژه در نتیجه و چگونگی پیروزی نبردها مورد توجه قرار داده‌اند.

۳. گروهی برخلاف مغازی نویسان گذشته، با بهره گیری از روش تاریخ نگاری تحلیلی، از ذکر جزئیات جنگ ها خودداری نموده، بصورت کلی به جنگ ها اشاره نموده و علل شروع و نتایج جنگ ها را ارزیابی نموده اند. از نظراین دسته از نویسندگان، نمود بارز آغاز و پایان نبردها، نقش مشرکان، منافقان و یهودیان در جنگ ها موثر عنوان شده است. نقش محوری و تاثیرگذار پیامبر (ص) و بعضی صحابه مانند امام علی (ع) در پیروزی جنگ ها از دیگر موضوعاتی است که در کتب تاریخی بازتاب یافته است.

منابع کتاب ها

- ۱- استنفورد، مایکل، (۱۳۸۲) درآمدی بر تاریخ پژوهی، تهران، سمت
- ۲- امین، سید مهدی، (۱۳۹۰)، جنگ های صدر اسلام از جنگ بدر تا فتح مکه از دیدگاه قرآن و حدیث، قم: بیان جوان
۳. آیت اللهی، سید مهدی، (۱۳۹۷)، آشنایی با جنگهای پیامبر اسلام و امام علی، بی جا: جهان آرا
۴. پیشوایی، مهدی، (۱۳۹۲)، تاریخ اسلام (از جاهلیت تا رحلت پیامبر اسلام)، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها
۵. چلونگر، محمد علی و علی اکبر عباسی (۱۳۹۶)، تاریخ تحلیلی صدر اسلام، تهران، انتشارات هزاره ققنوس، چاپ سوم
۶. حسینی، علی اکبر، (۱۳۹۲)، تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام: دفتر نشر فرهنگ اسلام، چاپ هشتم
۷. جعفری، یعقوب (۱۳۹۱)، تاریخ اسلام از منظر قرآن، قم: دفتر نشر معارف، چاپ ششم
۸. جعفریان، رسول (۱۳۸۲)، تاریخ سیاسی اسلام (۱) سیره رسول خدا، قم، چاپ دوم
۹. جمعی از نویسندگان (۱۳۸۴)، تاریخ اسلام زیر نظر صادق آئینه وند، قم: دفتر نشر معارف، چاپ چهارم
۱۰. سبحانی، جعفر، (۱۳۷۸)، تاریخ اسلام زندگانی پیامبر اسلام (ص)، قم: امام عصر، چاپ نهم
۱۱. سبحانی تبریزی، جعفر (۱۳۷۳)، فراهایی از تاریخ پیامبر اسلام، تهران، مشعر، چاپ دوم
۱۲. سید علوی، میر ابراهیم (۱۳۹۰)، تاریخ توصیفی - تحلیلی صدر اسلام: دفتر نشر معارف، چاپ

اول

۱۳. شهیدی، سید جعفر، (۱۳۸۶) تاریخ تحلیلی اسلام تا پایان امویان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نهم
۱۴. زرگری نژاد، غلامحسین، (۱۳۹۱)، تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)، تهران: انتشارات سمت، چاپ هفدهم
۱۵. طبری، محمدبن جریر (۱۳۷۵)، تاریخ طبری، جلد پنجم، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر
۱۶. واقفی، محمدبن عمر (۱۳۶۹)، المغازی، جلد دوم، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: مرکز نشر دانشگاه
۱۷. میرشریفی، علی (۱۳۸۹)، درسنامه آشنایی با تاریخ اسلام (پیام اوررحمت)، ج ۱، تهران، مشعر چاپ اول
۱۸. منتظر القائم، اصغر، (۱۳۹۴)، تاریخ اسلام (تا سال چهلیم هجری)، دانشگاه اصفهان: انتشارات سمت، چاپ هفتم

ب- نشریات

۱. آیین وند، صادق، وجودی نیا، (۱۳۹۱)، علل مهاجرت اعراب جنوبی (یمانی) به ایران بعد از ظهور اسلام، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ محلات، شماره ۲۷، دوره ۷، زمستان ۱۳۹۱، صص ۲۰-۸
۲. الویری، محسن، (۱۳۹۰)، «نگاه تاریخی قرآن و تاریخ نگاری مورخان مسلمان (بررسی موردی علت پیروزی مسلمانان در جنگ بدر)»، پژوهشگاه تاریخ اسلام، سال اول، بهار ۱۳۹۰، صص ۲۳-۴۵
۳. جدیدی، ناصرو محمدی، (۱۳۸۹)، امام علی (ع) در برابر سقیفه، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ محلات، شماره ۱۶، دوره ۴، بهار ۱۳۸۹، صص ۵۱-۳۱
۴. عبداللہی کجوسنگی، علیرضا (۱۳۹۱)، «معرفی منظومه غزوات، فصلنامه امامت پژوهی»، شماره پنجم، بهار ۱۳۹۱، صص ۱۵۰-۱۲۵
۵. قائدان، اصغر، (۱۳۹۷)، «سازماندهی جنگی در غزوات عصر پیامبر(ص)»، مطالعات تاریخی جنگ، سال دوم، شماره اول، بهار، صص ۷۵-۹۶

۶. متانت پور، محمدتقی، (۱۳۹۳)، «نقد دیدگاه مستشرقین درباره غزوات پیامبر»، تاریخ نامه خوارزمی، شماره ۱، پیاپی پنجم، سال دوم، پاییز ۱۳۹۳، صص ۱۰۱-۱۳۰
۷. موسوی، سیدقاسم، (۱۳۸۸)، «نقش علی در جنگ های پیامبر در برابر مشرکان»، سخن تاریخ، شماره ششم، صص ۱۲۳-۱۳۸